

NAGY PÉTER

MÓRICZ ZSIGMOND ÉRTÉKELÉSÉNEK PROBLÉMÁI

(VÁLASZ KIRÁLY ISTVÁN OPPONENSI BIRÁLATÁRA)

I

Köszönöm KIRÁLY elvtárs tüzetes és elmélyült bírálatát, amely egyes pontjain megegyezik BÓKA elvtárséval, más pontokon pedig ellentétes első opponensem állásfoglalásával; meggyőződésem, hogy a felmerült kérdések feletti vita mindnyájunkat előbbre fog segíteni.

1. Mindenekelőtt egyetértek azokkal az észrevételekkel, amelyek a történelem és a móríci mű, Mórícz Zsigmond és irodalmi előfutárai viszonyáról hangzottak el. Mórícznak nagy elődeivel: Keménnyel, Jókaiával, Mikszáthtal, Tolnaival való kapcsolatára több helyütt utalok munkámban, azonban ezeket a kapcsolatokat részletesen nem fejtem ki sehol, s ez kétségtelenül művem legnagyobb gyengéi közé tartozik. E téren azonban — úgy vélem — a hallgatás sokszor jobb, mint az elhamarkodott, kellő kutatásokkal alá nem támasztott, felületes általánosítás. Ahhoz, hogy pontosan meg tudjuk jelölni: mi az, amiben Mórícz adósa nagy elődeinek, mi az, amiben esetleg ma még előttünk is rejtett vonásaikat fejleszti tovább, s mi az, amiben túllép rajtuk, — ahhoz meggyőződésem szerint egy ember egyetlen munkája nem lehet elegendő. Ezeknek a kérdéseknek felelős megállapítása feltétlenül nagyobb tömegű részletkutatás, nem kis mértékben filológiai kutatás eredménye kell, hogy legyen. Ezek hiányában sokszor csak hézagosan körvonalazom elképzelésemet arról, milyen Mórícz Zsigmond viszonya elődeihez. De remélem, hogy azzal is funkciót teljesíthet ez a könyv, ha hiányos voltán keresztül felhívja a figyelmet arra a nem kis és nem kevésbé érdekes munkára, amely előttünk, irodalomtörténészek előtt áll, ezen a téren is. S ehhez még hozzátennem: nem hiszem, hogy elvi, magatartásbeli hiba rejlenék azok mögött a kijelentéseim mögött, amelyekben megpróbálom körvonalazni Mórícz és prózáiról elődei viszonyát. Igaz, hogy a hangsúlyt elsősorban a különbségekre, s nem az azonosságokra vettem, mert döntőnek tartottam mindvégig, hogy kimutassam, mennyi és milyen újat hozott a móríci próza a magyar irodalomnak, milyen gazdagodása ez az életmű nemzeti művészetünknek, kultúránknak. Ezt azért tartottam különösen fontosnak, mert míg Jókai és Mikszáth nagy-

ságát — ha helytelen alapokon is — de a múlt rendszere is elismerte és elég széles körökben átvitte a köztudatba. Móricz nagyságát és értékét nekünk kell először elfogadtatnunk, megértetnünk diákjainkkal, olvasóinkkal. Ezért hangsúlyozom elsősorban különbségeiket, azt a többletet, amit a móríci próza jelent; de világos, hogy eközben egyszer-egyszer helytelen, elhamarkodott fogalmazásra ragadtattam magam, amely opponensem éles szemét nem kerülte el. Köszönöm a figyelmeztetést, s az ezekkel kapcsolatosan elkövetett hibákat ki fogom javítani.

2. Nem értek ilyen mértékben egyet KIRÁLY ISTVÁNNAL abban, amit Móricz és a Nyugat esztéta szárnyának viszonyáról, illetve az arról művemben adott képről állít. Mondatom, amelyet kiemel, kétségtelenül helytelen; ugyanakkor azonban továbbra is fenntartom, hogy helyes volt élesen meghúzni a határvonalat Móricz és az esztéta szárny között. Egyáltalán nem hiszem — amint az opponensem szavaiból közvetett módon kitűnik — hogy Móricz valahol középen állt volna, Ady és Babitsék között. Nem, Móricz mindvégig szorosan Ady mellett állott a Nyugat belső kérdéseiben is, még akkor is, amikor Ady már régen halott volt; ennek a kimutatása, igazolása volt egyik főfeladatomban. Ugyanakkor meggyőződésem szerint közel sem húzom meg a határvonalat oly élesen Móricz és Babitsék között, mint Móricz és az akadémiai reakció között; sőt a Nyugattal való kapcsolatai első idejének tárgyalásánál részletesen felsorolom azokat az indítókat, amelyek Móriczot — Adyval együtt — egy táborba parancsolták a Nyugat polgári íróival. Opponensem meggyőződött arról, hogy ezt világosabbá, félreérthetlenebbé kell tennem; de ez a világosság nem mehet odáig, hogy az elvi határvonalat elmossam Móricz és a Nyugat esztéta szárnya között. Ugy érzem, hogy ezzel csak az olvasó tisztánlátását homályosítanám el egy, modern irodalmunk megítélése szempontjából kardinális kérdésben.

3. Ugyancsak nem érzem bűnösnek magamat abban, hogy művem tárgyalása során Babitsról lényegében kedvezőlenebb kép alakul ki, mint amelyet valójában — egész működését számbavéve — megérdemel. Nem a Nyugat s a század első fele irodalmi mozgalmainak történetét írtam meg, hanem Móricz Zsigmond életét. Nem én tehetek arról, hogy Móriczhoz való viszonyában Babits működésének több sötét foltja van: elég talán a Nyugat szerkesztése körüli harcokra, a Kisfaludy Társaság tagságára és Babits 1933-as, általam idézett cikkére hivatkozni. S még ezek idézésétől is szívesen eltekintettem volna, ha nem lett volna jelentőségük Móricz élete, művészete alakulása, illetőleg művészete megítélése szempontjából. A teljes Babits kép magrajzolása, a költő érdemeinek és hibáinak helyes egyensúlyú kialakítása e munka során nem volt célom; de hogy erre sürgős szükség van, hogy ez irodalmunk modern korszakával foglalkozó irodalomtörténeisének egyik, már soká nem halogatható, elsőrendű feladata, arról meg vagyok győződve, s ennek a fontosságára szerintem ez a vita is élesen rámutat.

II

1. Opponensem észrevételeinek egy jelentős része foglalkozik Móricz Zsigmond fejlődésének kérdéseivel. Kifogásolja azt az összképet, amelyet Móricz írói pályájának első szakasza — művem második fejezete — végén adok. Észrevételével teljesen egyetértek. Ez az összefoglaló valóban helytelen: ahelyett, hogy Móricz művészetének bizonyos állandó elemeit hangsúlyoznám, itt élesebben és világosabban kell meghatároznom éppen ennek az első korszaknak a jegyeit, sajátosságait, elsősorban azt, hogy mit jelent — világnézeti, művészileg — Móricz fejlődésének általános demokratikus szakasza, mit jelent ezen belül, hogy fellépésétől kezdve a parasztság írója.

2. Ugyanakkor nem érthetek egyet abban, hogy e szakaszban túlhangsúlyozom Móriczban a kritikai realistát. Nem tagadom, e korszakában is már határozottan keresem és igyekszem kimutatni azokat az elemeket, amelyek majd Móricz fejlődésének második korszakában, 1920 és 30 között fognak kibontakozni. De ugyanakkor már itt is keresem és hangsúlyozottan mutatom ki azokat az elemeket, amelyek valóban széles kibontakozáshoz, általános érvényhez csak a harmadik periódusban, 1930 után jutnak.

Erre az eljárásra kettő kötelez: egyfelől a monográfia műfaja, másfelől a tárgyul választott íróhoz való hűség. Opponensem maga is elismeri, hogy Móricz egész életében, lényegében kritikai realista volt; ha tehát kritikai realizmusának elemeit mutatom meg — azok változásában, fejlődésében — életműve tárgyalása során, akkor hitem szerint helyes úton járok.

S ugyanakkor: ha meg vagyok győződve — mint ahogy meg vagyok győződve — arról, hogy Móricz fejlődését három korszakán keresztül a történelem változásai, a magyar nép helyzete determinálták, de ez a fejlődés szerves fejlődés is, éles törések nélkül, hogy az egyik korszakból a másikba való átmenet lehetőségének az elemei az előző korszakokban mindig felfedezhetők, akkor mint monográfiaírónak kötelességem ezt a meggyőződésemet az olvasónak direkt és indirekt módszerrel egyaránt átadni: erre nyíltan is utalnom kell — mint nem egyszer meg is teszem — de hogy állításom hitelét eleve bizonyítsam, az egyes korszakok tárgyalásában világosan is ki kell emelnem azokat az elemeket, amelyek kibontakozása majd a következő korszakban következik csak el.

KIRÁLY ISTVÁN hangsúlyozottan kiemeli *A fákljából* az öreg paraszt kiáltását a tűzvész helyén: »Pongó Ferenc huszár fiam, hol vagy?« A tehetetlen kétségbeesésnek valóban megragadó lírai kifejezése ez, lírai felhangja annak a témának, amelyet a regény utolsó mondata, az »elvégeztetett, de semmi sem tisztázott« fejez ki logikailag. Minden irodalmi művet, sőt művészeti alkotást nemcsak az alkotója teremt, hanem kissé a közönsége is: az olvasó minden alkalommal ujjíateremti saját fantáziájában az alkotást, s a mű adott anyagából lelkialkatta, hajlamai szerint ezt vagy azt emeli ki,

ez vagy az a vonás hat rá erősebben. Ezért megértem, ha KIRÁLY elvtárs az idézett mondatot kívánja a maga részéről kiemelni; ugyanakkor azonban nem tartom hibámnak, hogy én ugyanebből a jelenetből azt a csöndes paraszti szót emeltem ki, amely a hangos zokogás, a fájdalomtól tébolyult ordítás motívuma alatt húzódik, de amely ennek a motívumnak igazi mélységét adja: »Itt voltak az urak! Nekik nem lett baj! Az uraknak sosincs baj...« Mert ez a csöndes, de gyűlölettel teli hang az, amely majd a következő korszakban, az ellenforradalomban kibontakozik Móricz kritikai realista művészetében.

3. Opponensem kifogásolja azt, hogy Móricz fejlődését 1920 és 30 között töretlennek, egységesnek ábrázolom, holott abban hullámhegyek és völgyek vannak. Különösen kifogásolja, hogy az 1920—23 közötti krízis nem kap elég súlyt tárgyalásomban. Azt hiszem, hogy e kérdésben nem vette elég tüzetesen szemügyre művem kéziratát. Igaz: magam Móricz fejlődését 1920 és 30 között lényegében egységes, egyenesvonalú fejlődésnek látom, amely megállás nélkül felfelé ível, ha kisebb jelentőségű műveiben van is — hol világnézeti, hol művészi megformálásbeli — visszaesés nála. Egyetlen kritikus periódust látok e korszakban, az 1925—27 közötti válságot, amelyet magánélete viharai határoznak meg, s amelyet részletesen tárgyalok. Ez a megtorpanás azonban nem visszaesés, és ilyen válság melyik művésznél nincsen? Az ilyesmi csak olyan a művész alkotói útjában, mint a szeizmográf grafikonrajzán a kis remegések: a föld belső életének tanulmányozói sok érdekes következtetést vonhatnak le belőle, de nem változtatnak ezek azon a tényen, hogy a vonal, amelyet a tű kirajzol, lényegében egyenes.

Persze, ez a lényegében egyenes vonal ekkor Móricznál igen mélyről indul: a húszas évek elejének belső válsága férfielete legnagyobb megrázkódtatása. De meggyőződésem szerint én erre a válságra nem egyhelyütt s kellő erővel rámutattam. Rámutatok az ekkori versek elemzésénél, rámutatok a Dózsa-dráma befulladására kapcsán, s nem utolsó sorban a »Vérigvágó erkölcsi sarkantyú« című cikk ismertetésekor, amelyet opponensem az *Erdéllyel* kapcsolatosan számon kér rajtam, holott éppen az *Erdély* előtt tárgyalom, s abból a szempontból, hogy az abban kifejtett nézetek hogyan tükröződnek később a *Tündérkertben*.

III

Móricz helyes fejlődésrajzának és irodalomtörténeti helye megfelelő kijelölésének kérdését együtt is felveti opponensem, amikor Móricz írói nagyságának problémájáról beszél. Véleményem szerint ez a kérdés azonos azzal, amelyet első opponensem, BÓKA LÁSZLÓ, mint a művem által keltett összbemutató és a végkövetkeztetések közötti ellentétet vetett fel. A probléma helyes válasza szerintem RÉVAI JÓZSEF elvtárs levelében (1. Társ. Szle 1953. 1251—1256. 1.) adva van, de hadd tegyem hozzá, hogy nem tudom

elfogadni sem azt, hogy fölényes lettem volna témámmal szemben, sem azt, hogy értékelésemben a szájpártosságnak áldoztam volna. Ha bármelyik jellemző lenne Móricz Zsigmonddal szembeni magatartásomra, önmagában is lehetetlenné tenné, hogy irodalmunknak erről az eredményeiben és ellentmondásaiban is óriási alakjáról lényegében helyes képet alakíthassak ki, amit pedig éppen nem von kétségbe.

IV

1. Az *Erdély* kérdésében nem ma kezdődik vitánk KIRÁLY ISTVÁNNAL. Bár meg kell mondanom, hogy mi tulajdonképpen nem az *Erdélyről* vitatkozunk egymással, hanem a *Tündérkertről*: hiszen éppen nem minden egyes kérdést a regénnyel kapcsolatban a *Tündérkert* oldaláról vet fel, valójában szava sincs a másik két kötetet illetően. S azt hiszem, hogy vitánk alapoka is ez: KIRÁLY ISTVÁN nem a három kötet perspektívájában nézi a felmerülő problémákat, hanem kizárólagosan az első kötetre korlátozva. Magam is azon a véleményen vagyok, hogy a *Tündérkert* a leginkább remekbesikerült a három közül, hogy ahhoz képest már a második, *A nagy fejedelem* is esik, s *A Nap árnyéka* sokkal gyöngébb, mint a második. Ennek ellenére azonban — mert megtalálom a közös, vezérlő gondolatot bennük — elfogadom az író szempontját, aki e három művét mindig egynek látta, kezelte — sokkal inkább, mint pl. tanulóéveiről szóló regényeit, amelyek között majdnem ilyen nagy a nívókülönbség — s magam is együtt tárgyalom a három regényt, annak ellenére, hogy azok hat-hét évi időközökben jelentek meg, annak ellenére — s erről részletesen beszélek munkámban — hogy a regény megírása közben jelentősen megváltozott az író világszemlélete, hiszen a második és harmadik kötet közé esik a nagy gazdasági válság. Mondom, mindennek ellenére egységben kell látnom a művet, mert tudom, hogy egységes alapeszme kifejezésére alkotta az író trilógiáját. Tehát erényeit és gyöngéit is az egész mű egységében kell vizsgálnom. Ezen a meggyőződésen alapulva merem az 1935-ös Cobden-szövetségi beszédből kiindulva elemezni a regény alapgondolatát, s hogy ez esetben jó nyomon járok, azt az is bizonyítja, hogy az itt vitán lévő szöveg elkészülte óta került a kezembe Móricznak egy kilenc évvel korábbi, 1926-os cikke, amely lényegében ugyanezeket a gondolatokat mondja el Bethlennel kapcsolatosan, egyes helyein még nem annyira tisztázva, más helyein a későbbi fogalmazáson túlmenve, de mindkettőben egy irányba mutatva.

2. KIRÁLY ISTVÁN azt mondja, hogy szerintem „az Erdély Móricz életének egyik legnagyobb, leginkább reprezentatív műve.“ Nem tudom, mire alapozza ezt az állítását? Hiszen — az *Erdély* tárgyalásának összefoglalásában — világosan megmondom felfogásomat erről: „... ez a regény

minden művészi tökéletessége és az író szándéka, meggyőződése ellenére nem tudott Móricz művészi útjának központi alkotásává válni . . .“ Majd valamivel később : „Nem hibátlan és semmi esetre sem központi mű, de hatalmas alkotás . . .“ Itt tehát valójában nem velem vitatkozik. Igaz viszont, hogy a továbbiakban azt mondom : „Eötvös József Magyarország 1514-ben-jé óta nem volt még történeti regényünk, amelyet akár társadalmi hordereje, akár művészi eszközeinek gazdagsága szempontjából az *Erdély* mellé emelhetnénk, kivéve a *Rózsa Sándor* köteteit.“ Lehet, hogy ez az állításom hitette el opponensemvel, hogy a regényt Móricz központi, reprezentatív alkotásának tartom, holott itt másról van szó : nemzeti irodalmunk egyik műfaján belül — a történeti regényben — tartom kiemelkedő jelentőségű alkotásnak, ugyanakkor, amikor tisztában vagyok azzal, hogy Móricz életművén belül nem kaphat központi, reprezentatív helyet.

3. A vita lényege kettőnk között Báthory alakja, s az alak jelentőségének értelmezése körül folyik. KIRÁLY elvtárs egy évvel ezelőtti állásfoglalásához képest ebben a kérdésben közeledett az én felfogásomhoz : elfogadja azt, hogy Báthory „tettei undorítóak“, hogy „élete a maga tartalmi meztelenségében visszariaszt.“ Ugyanakkor úgy látja, hogy én elmellőzöm azt a tényt, hogy Móricz „meleg, szépítő lírával vonja be a tények csúnyaságát,“ azt, hogy Báthory tündérkirályfi is, akinek az álmai „Bethlen szívében parancsként élnek tovább.“ Itt már valóban nem értünk egyet.

Tudom, hogy Báthory „tündérkirályfi“ ; de szerintem Báthory csak tündérkirályfiként *indul* a regényben, hogy egyre inkább levetkezze mindazt a csillogó szépséget, amivel az író felruházta őt, s hogy egy reakciós erő megjelenítőjének meztelen csúnyaságában álljon előttünk pályája végén. Így történhetik csak meg, hogy halálát nem tragédiaként fogjuk fel, hanem történelmi szükségyszerűségként, amelynek el kellett jönnie, hogy helyet csináljon annak, aki valóban egy haladó történelmi tendencia kifejezője és diadalra juttatója lehet : Bethlen Gábornak. Ugyanakkor egyetértek opponensemvel abban, hogy Báthory alakjában ez a törekvés nem mindig az író tudatos törekvése ; hogy Báthory alakjának megformálásánál is valamilyen olyan erő működött közre, mint amit a „realizmus diadalának“ szoktunk nevezni : az író bizonyos mértékig saját szubjektív tendenciáin is túlmént az alak megformálásában, mert működtek benne az alkotásnak azok az objektív törvényszerűségei, amelyekre maga Móricz mindig oly szívesen hivatkozott : az ti., hogy miután életre keltette magában az alakot, az nem engedelmeskedik többé az alkotó akaratának, hanem egyre inkább saját, szuverén törvényű életét kívánja élni, ki akarja és ki tudja élni a végletekig azokat a latens tendenciákat, amelyek életre hívták. Ezt valóban jobban ki kell domborítanom a mű magyarázatában — erről nem kis mértékben ez a vita győzött meg.

Opponensem a *Tündérkert* értékeléséről mondott végkövetkeztetéseiben lényegében azt állítja, hogy az a kritika, amely a Báthory—Bethlen ellentét-

párban megnyilatkozik. kételű volt: Báthory alakja ugyanakkor vágott a feudális úri osztályok ellenforradalma felé, amikor a nagy álmodók csinálta forradalmak ellen is. S ennek megfelelőjeként Bethlen alakja nemcsak a józan építőmunka, hanem a megalkuvó reformista út is. Ez a felfogása egy lépéssel közelít az én felfogásom felé: korábban csak azt ismerte el, hogy Báthory alakja a forradalmi út kifejezése, ezen keresztül Móricz forradalom utáni megtorpanása nyilatkozik meg. Most már kettőséget enged meg az alakban: a forradalmi út és az ellenforradalmi út kritikája *egyszerre* Báthory alakja, az ő felfogása szerint. Elfogadható-e ez?

Korábbi értelmezését azzal utasítottam el, hogy Móriczról, akiről tudjuk, hogy a forradalomhoz sem szóban, sem írásban soha hűtlenné nem lett, ha nem is nagyon hitt egy forradalmi kibontakozás lehetőségében, erről a Móriczról elhihetetlen, hogy — ha bármilyen súlyos sérülése volt is a forradalom bukása — ennyire szembefordult volna azzal, s hogy képes lett volna mindazt az esztelen kártevést, öncélú pusztítást, amit Báthory alakjára halmoz, áttételesen a forradalomnak tulajdonítani. Ez a forradalom megrágalmazása lett volna, amelyre Móricz sohasem volt képes, és jól tudjuk, hogy az ő prózájára is állott az, amit Ady a maga költészetéről mondott éppen Móricz Zsigmondnak: „Én-fajta versekben az ember nem kertel“ . . .

KIRÁLY ISTVÁN látszólag az én felfogásomnak tesz koncessziót újabb magyarázatával, azonban megítélésem szerint ez a magyarázat még veszedelmesebb, mint a korábbi volt. Ha Báthoryt mint a forradalmi út dezilluzionált kritikáját fognók fel, ez ugyan igen súlyos szépséghibája lenne Móricz fejlődésének, nagy megtorpanása lenne az embernek és a művésznek egyránt, de erről az álláspontonról lenne még mindig út tovább, előre; elképzelhető lenne saját álláspontjának újabb revíziója, újabb közeledés a forradalmi állásponthez. Mint mondtam, erre a felfogásra nincsen szükség, ezt a magyarázatot nem teszi szükségessé és nem indokolja semmi.

Ha azonban azt az álláspontot foglaljuk el, hogy Móricz a forradalmi és ellenforradalmi utat *egyszerre* jeleníti meg és kritizálja Báthory alakjában, ezzel véleményem szerint szinte megrágalmazzuk Móricz Zsigmondot. Opponensem ugyan „a nagy álmodók csinálta forradalmak“ -ról beszél, de nem lehet kétséges, hogy Móricz esetében és 1921-ben ez mást nem jelenthet, mint a vereséget szenvedett proletárforradalmat. Ha Móricz ekkor egy alakban tudta volna látni és megjeleníteni a forradalmat és ellenforradalmat, akkor valójában, belülről egyenlőségjelet tett volna két egymással tökéletesen ellentétes, sőt ellenséges, egymást tagadó és megsemmisítő elv közé; ha ő Báthory alakjában egyszerre bírálta volna „a feudális úri osztályok ellenforradalmát“ és „a nagy álmodók csinálta forradalmakat“, akkor valójában ebben az időben Móricz hitetlen, kiégett lelkű, végzetesen cinikus ember lett volna, aki már nem hisz a népben, nem hisz a fejlődésben, nem hisz abban, hogy a magyar nép végül is eljut saját boldog életéhez, végül meg fogja találni azt a társadalmi

és állami berendezkedési formát, amely nem sárbatiprója, hanem boldogságának emelője lesz. Ez a felfogás valóban élt abban az időben — s mondjuk meg, ha szűkebb keretek között, de él ma is. Jellemző a burzsoázia és a burzsoázia uszályában kullogó értelmiség liberális szárnyára — azokra az emberekre, akik állandóan a „humánus eszményekről“ fecsegnek, de akik mindent megtesznek a humánus elveinek igazi érvényrejuttatása, a szocializmus győzelme ellen. Móricz szerencsére soha ezen a nézetten nem volt; de ha csak átmenetileg is ezt a hitetlen, cinikus álláspontot foglalta volna el, ez valóban kritikai realizmusa kibontakozásának áthághatatlan korlátja lett volna, mert eltántorította volna mindenféle társadalmi, politikai harcától, mert megakadályozta volna, hogy bármiben is higgyen. Az a Móricz, aki egyenlőségjelet tesz 1921-ben a forradalom és ellenforradalom közé, nem harcolhat már társadalmi síkon semmiért, azt már legfeljebb pszichológiai problémák — s rövidesen csak a pszichológiai különségek, aberrációk — érdekelhették volna, s ez valóban művészetének végleges kátyubajutását jelentette volna. Móricz azonban nem ez az ember volt. S hogy nem ez volt, bizonyítják e korból való lírai költeményei, amelyekben szinte teljesen leplezetlenül beszél a forradalomhoz és ellenforradalomhoz való viszonyáról, bizonyítja maga a *Tündéerkert* s az egész *Erdély*, bizonyítja egész további életútja, alkotói, művészi fejlődése, s nem utolsó sorban bizonyítja az, hogyan fogadták a regény megjelenésekor a forradalmi értelmiség tagjai a művet, hogyan értelmezték Báthory alakját. Erre értékes tanúsággal bírunk: Gergely Sándor elvtárs egy, a moszkvai „Uj Hang“ 1940 decemberi számában megjelent vitacikkében világosan ír arról, hogy ezek a körök a mű megjelenésével egyidőben Báthoryban „az ellenforradalom vandál szörnyűségének a kritikáját“ ismerték fel és üdvözlözték.

V

Opponensem észrevételeinek jelentős része azzal foglalkozik, hogyan látja művem Móricz Zsigmond népiségét, illetve e téren milyen hibákat követtem el. Legyen szabad először a részletekkel foglalkoznom, hogy azután térhessek rá a kérdés egészére.

1. Bevezetésül lényegében azt mondotta, hogy az orosz irodalom mellett áll a magyar irodalom népisége, amely messze meghaladja a nyugati irodalmak népközelségét, mert a szép népi jellemelek megrajzolásában sokkal gazdagabb és sokrétűbb, mint azok. A mi íróink általában véve közelebb éltek mindig a néphez, mint a nyugatiak. Ez a gondolat kétségtelenül tetszetős, hiszen nemzeti büszkeségünkre apellál, s melyikünknek nem esik jól, ha nemzetünket valamiben kiválni látja?

Azonban itt a nemzeti büszkeség mellett egy fontos elvi kérdéstről van szó. Igaz-e az a tétel, amelyet KIRÁLY ISTVÁN felállított? Az én megítélésem szerint nem igaz, nem lehet igaz. Kétségtelen, hogy a 19—20. századi magyar

prózairodalom számos feltűnően hasonló jellemvonást mutat a 19. század orosz irodalmával, ugyanakkor amikor egészében természetesen mögötte is marad — amint ezt opponensem igen helyesen kifejtette. Ezek közül kiemelkedik az, amit atmoszférikus hasonlóságnak neveznék: valamilyen mély azonosság van a magyar s az orosz irodalom alakjai és szituációi között. Ez a mélyebb hasonlóság különben a legtöbb európai népi demokrácia e korszakbeli irodalmában megtalálható. Ez az atmoszférikus hasonlóság a hasonló társadalmi viszonyok következménye: mindezek az irodalmak iparilag fejletlen, vidéki jellegű országokban keletkeztek, amelyekre súlyos teherként nehezdedtek a feudalizmus maradványai, amelyeknek társadalmában az elnyomott, kisemmizett parasztság számbelileg döntő elem. A népiség, a népközelség ezekben az irodalmakban egyet jelentett a parasztsággal való azonossággal, a parasztsághoz való közelséggel, mert nem is jelenthetett mást.

De vajjon azon az alapon, hogy a népiség, a népközelség Oroszországban és nálunk ezt jelentette, szabad-e a népiség fogalmát leszűkíteni erre, s megtagadni a népi jelzőt a nagy nyugati realistáktól? Nem jelenti-e ez azt, hogy a nép fogalmát leszűkítjük a parasztság fogalmára? Azt hiszem, nem kell részleteznem, hogy ez milyen elvi és gyakorlati következményekkel járhat. Valóban, van valamelyes mélyebb hasonlóság Gogol és Mikszáth, Tolsztoj és Móricz között; de egyikük nagyságából sem veszünk el, ha azt a népi jelleget, amelyet felismerünk bennük s kielemezzük műveikből, nem tagadjuk meg Balzactól, Stendhaltól, Dickenstől, Thackeraytól. Persze, az ő népiségük más jellegű, mert más az a társadalmi talaj, amelyen fakad. Más a mi íróink világa, mint az ő regényeikben megrajzolt világ, de levonhatjuk-e ebből azt a következtetést, hogy a „Twist Olivér“ vagy az „Elveszett illuziók“, a „Vörös és fekete“ vagy a „Hiúság vására“ kevésbé színes, kevésbé emberi világ, mint Jókai, Mikszáth vagy Móricz világa? Hogy Dickens és Balzac, Stendhal és Thackeray kevésbé a nép szemével látnak, szívével éreznek? Még egy, ebből a szempontból annyira vitatható írónál, mint Flaubert, sem tudnám kimondani ezt. Elég az emberi forráságában annyira megrázó elbeszélésére gondolni, mint az „Un coeur simple“ vagy Catherine Leroux, az öreg francia agrárproletár-asszony portréjára a „Madame Bovary“-ban, hogy belássuk: igazán nagy, mélyen realista alkotás a néptől távol, a népben való hit nélkül nem lehetséges, nem jöhet létre.

Persze, az egyes korok, országok és nemzetek sajátos viszonyai szerint népen és népközelségen nyilván mást és mást kell értenünk; azonban akár Dickens nagyvárosi plebejus-rétegekre támaszkodó művészete, akár Romain Rolland antifasiszta plebejussága, ha egészen más bázisra támaszkodik is gyökerében, mint mondjuk Móricz Zsigmond paraszti gyökerű népisége — az én véleményem szerint nem jelent kisebb, vagy szűkebb népi bázist.

2. Visszatérve szorosabban Móricz népiségének kérdésére, KIRÁLY elvtárs nem ért egyet Móricz korai idilljeinek, a *Harmatos rózsának* és a *Kerek*

Ferkónak a tárgyalásával. Ugy látja, hogy „szinte maradéktalanul“ elutasítom mind a kettőt. Szerintem ez az ítélet nem igazságos. Mind a kettőben kiemelem a tiszta, szép, emberi érzelmek találó és mély rajzát, amely számunkra ma is élvezetessé teszi ezeket a műveket. Igaz viszont, hogy többet is számon kérek tőlük, s erre a nagyobb számonkérésre kényszerít a művek saját, belső problematikája, de kényszerít az is, hogy megmutathassam azt a fejlődési utat, amelyet — a *Harmatos rózsától* a *Pillangóig*, vagy éppen a *Rózsa Sándorig* — Móricz maga ezen az úton megjárta. Készséggel elismerem, hogy szükséges még megerősíteni művemben azokat a részeket, amelyek éppen e regények idilli oldalával foglalkoznak; azonban amit a művek korlátairól mondtam, azokat ma is állom — s nem felel meg a valóságnak, hogy bármelyiken is a népi nyomor rajzát kértem volna számon. A *Harmatos rózsában* — amelyet Móricz korai művei között sem tartok elsőrendű jelentőségűnek, s ezért nem tárgyaltam különösebb részletességgel — valóban hiányoltam a társadalom akár vázlatos, de valóságos rajzát. Ismétlem: a szerelem rajza valóságos, és igaz a regényben, hiszen ez Móricz és felesége szerelmének alig-alig travesztált története. Éppen a travesztálás gyöngéi keltenek hiányérzetet, mert ekkor még a saját hangját, módszerét próbálgató író nem tudja kellő biztonsággal megadni az érzelmek társadalmi színezetét s ez különösen férfihősének a helyenkénti laposságát, hamisságát eredményezi. Igaz az is, hogy a *Kerek Ferkó*-val elsősorban központi hőse szempontjából foglalkoztam, hiszen ennek az alaknak perspektivikusan hatalmas jelentősége van Móricz életművében: ezernyi változaton át egészen Kopjássig húzódik, csak ekkor égnék ki az íróból azok a makacs illúziók, amelyek Kerek Ferkót születték, s a vele rokon alakokat oly hosszú ideig éltették.

3. A *Jáklya* kérdéséről már más összefüggésben szóltam; de nem tartom indokoltnak azt a szemrehányást, amelyet opponensem a *Szegény emberek* s *A boldog ember* kapcsán tesz. Igaz, a *Szegény embereket* nem a népi jellem szépsége, hanem az eszmei tartalom és az azt kifejező forma egysége szempontjából elemzem — de ezt feltétlenül helyesnek tartom, mert ez talán Móricz művei között a leginkább alkalmas arra, hogy ennek bizonyítását végrehajtsuk, s megmutassuk azt, hogyan áll téma, szerkezet, jellemábrázolás, mesebonyolítás az eszmei mondanivaló kifejtésének szolgálatában, s hogyan válik ezek egységén keresztül valóban egy adott kort tipikusan kifejező remekké ez a nem is nagyon hosszú elbeszélés. Ez a főszempontom, de ezen belül a jellemet, s a *Szegény emberek* hőisében megnyilatkozó szép népi jellemet nem hanyagolom el; azt hiszem a mű tárgyalását siklatnám rossz vágányokra, ha az előbb mondtak kárára a jellem kiválóságait taglalnám.

Ugyanez a szemrehányás talán jogosabban illet meg *A boldog ember* Joó Györgye kapcsán, bár ott sem marad említetlenül — sőt éppen jellemének tipikusságáról és szerelmeinek tipikusságáról két helyütt is beszélek, nem is röviden. De kétségtelen, hogy Joó György olyan remekbe sikerült alakja a

magyar irodalomnak, hogy az elmondottaknál több szót is érdemelt volna. Ugyanakkor azonban eljárásom megértése érdekében kénytelen vagyok hivatkozni a monográfia bizonyos belső szabályaira. Ha a fejlődés vonalát akartam megrajzolni Móricz életművében — mint ahogy azt akartam — akkor ez kellett vezessen *A boldog emberről* szóló részlet megírásában is; s ezért mind a jellemformálás, mind pedig az eszmei mondanivaló terén elsősorban azokat a jegyeket kellett kiemelnem, amelyek a megíráskor különösen jellemzőek Móriczra, s amelyeknek fejlődését láthatjuk a könyv további folyamán.

4. Hasonló okokból marasztal el KIRÁLY ISTVÁN az *Árvácskával* és a *Rózsa Sándorral* kapcsolatosan. Ezt az elmarasztalást igaztalannak érzem. Nem szeretnék hosszas részeket idézni dolgozatomból, azonban meg kell jegyeztem, hogy mindkét alaknál a népi jellem egyénített típusainak zseniálisan kiválasztott és megformált jegyeit emelem ki, a magam elemzésének is ez a tengelye és lényege. Ugyanakkor lehetséges, hogy nem kap elég hangsúlyt az *Árvácska* elemzésében az, hogy annak a lehangoltságnak, kiuttalanságának, pesszimizmusnak, amely a regényből árad, pozitív előjele van: ezen keresztül a nép szemével látva mond Móricz ítéletet az akkor őt körülvevő fasiszta világ felett, s ezzel hatásosabban járul hozzá ennek a világnak a megváltoztatásához, mint ezernyi reformgondolatával, amelyekbe annak idején annyi reményét helyezte. Ezt feltétlenül még fokozottabban kell hangsúlyoznom művem végleges változatában.

Ugyanakkor, amikor egyetértek opponensemvel abban, hogy a *Rózsa Sándor* a népi hőségnek modern irodalmunkban példátlanul álló magas foka, hadd tegyem hozzá: ennek elemeit igyekeztem Rózsa Sándor jellemének vizsgálata kapcsán tisztázni. De nem tudom elfogadni azt, hogy a két könyv zárómozzanata — az, hogy Rózsa Sándor előbb az égő Szegedről, majd a diadalmámborban úszó Szegedről elviszi lován a csúnya lányt, illetve Selyem Katát, — hogy ez „nagyszerű dolog“, s hogy a nép halhatatlanságának és legyőzhetetlenségének a szimbóluma. Ebben a kérdésben kitartok a könyvemben kifejtett álláspontom mellett: ez a látszólag optimista befejezés valójában mélyen kiábrándult vég, ez a „Kelet Népe“ kiábrándult Móricz Zsigmondjának a hangja, aki állandóan a nép erejébe vetett optimista hit és minden akciót kísérő kiábrándult pesszimizmusa között hánykolódik. Az egész regény az optimista alkotása — de a véget a pesszimista oldotta meg.

Móricznak nincs szüksége arra, hogy szemlélete korlátait, művészete gyöngéit elkendőzzük, hogy a „népdalok lelke“ kedvéért hallgassunk azokról az éppen nem előremutató vonásairól, amelyek műveiben hol itt, hol ott bukkannak fel. Ezeket kimutatni feladatommak éreztem, s feladatommak érzem ma is: éppen azzal szolgálom a magyar irodalom ügyét, ha nem csinállok Móriczból mítikus héroszt, hanem emberi és művészi valóságában ábrázolom: így is olyan súllyal billen a mérleg az ő javára, mint egyetlen más prózaíróknál sem.

5. KIRÁLY ISTVÁN szerint én csak a kritikai realizmust látom a *Légy jó mindhalálíggban*, holott lírikus volt itt prózában. Sajnos, saját szövegem ismeretében, nem értem a köztünk lévő vitát. Hiszen egész elemzésem kiindulópontja az a lírai mondanivaló, amelyet Móricz elrejtett a regényben, az a szubjektív sérelem, amelynek objektiválásává lett az alkotás. Opponensem azt állítja, hogy szerintem a regény főproblémája az, hogyan ütközik össze az idealizmus a való világgal; ugyanakkor én magam — bár valóban utalok erre a problémára is, amely szintén megjelenik a regényben — a következőket írom: „A regény belső eseménysora joggal redukálható... a külvilág és Nyilas Misi küzdelmére a körül a kérdés körül, hogy kihez lesz hű Misi: apjához-e, vagy a kollégiumhoz? Más szavakkal: a néphez-e, vagy az uralgó osztályhoz?” S lényegében ebből a szempontból vizsgálom mindvégig ezt a regényt. Mi más ez, mint éppen Móricz népiségének, néphez való hűségének a feltárása? Miben nyilatkozik meg e regényben Móricz népisége, ha nem éppen abban, hogy ezt tette a regény alapkonfliktusává?

Persze, keresem és bőséggel meg is találok a kritikai elemeket a regényben. Erre természetesen vitt saját, már korábban bővebben kifejtett módszerem; de vitt erre maga a regény valósága is. Kihagyni a regény kritikai elemeit annyit jelent, mint önkényesen megcsonkítani a regényt, Móricz szándékát magát. Opponensem maga mondja, hogy Móricz kritikai realista volt egész pályája során. Ez megnyilatkozik idilljeiben csakúgy, mint lírai regényében. Móricznál a kritika és idill, kritika és líra mindig összefonódva jelennek meg, s akármelyiket is letagadni a másik hangsúlyozása érdekében egyet jelent a móríci mű elszegényítésével, sematizálásával. Sőt: a *Légy jó mindhalálíggal* egyszerűen nem tárgyalható a regény kritikai elemének nemcsak említése, de hangsúlyozása nélkül. Még a lírája sem tárgyalható, mert mint minden igazi kritikai realistánál, Móricznál is az író szubjektív lírai mondanivalója a legvilágosabban, a legtisztábban éppen társadalomkritikájában jut kifejezésre. Van-e líraibb része a regénynek, mint a tanári vizsgálat, s van-e része, ahol az író társadalomkritikája élesebb, kegyetlenebb?

Éppen azért, mert a *Légy jó mindhalálíggal* is együtt jelenik meg a líra és a kritika, tartom bizonyos mértékig elhibázottnak a regény befejezését. A regény világa kemény és éles leszámolás azzal a társadalommal amelyet ábrázol, s rajta keresztül azzal, amely ihlette: a századvég úri társadalmával csakúgy, mint az ellenforradalom világával. A regény vége azonban ezt a leszámolást könnyes megbocsátásban oldja fel: nem az anya igaz és megható szavát hibáztatom én ebben a végben, hanem a „légy jó mindhalálíggal“ hatalmas gondolata mögött meghúzódó megbocsátást, amellyel az író a János urak, a Bella kisasszonyok, a hercegnék és a tanári kar felé fordul. Ha a regényben ezt nem vesszük észre, akkor éppen azt az elemet nem látjuk meg, amely a legjobban bizonyítja Móricz ekorbeli megtorpanását, belső válságát — azt, amit más összefüggésben éppen opponensem kér rajtam számon.

6. Más összefüggésben emeli ki s hibáztatja KIRÁLY ISTVÁN azt, ahogyan dolgozatom Móricz és a szocialista realizmus viszonyának kérdését tárgyalja. E téren elismerem: fogalmazásaim nem a legszerencsésebbek, adnak lehetőséget a félreértésre és túlzott következtetések levonására. De szükségesnek tartom itt is tisztázni a magam álláspontját.

Teljesen egyetértek azzal, hogy a szocialista realizmus a múlt irodalmának mindkét ágazatát folytatja, s egységbe ötvözve kiteljesíti: a valóságot könyörtelenül látó realista irodalmat csakúgy, mint a hősteremtő romantikus hagyományt. Ha én mégis elsősorban a móríci népi hősteremtést emeltem ki, mint a szocialista realizmus előfutárát, azt azért tettem, mert úgy gondoltam — amit egyéb helyen különben opponensem is elismer, ha negatív előjellel is — hogy a könyörtelen realista látás klasszikusát mindvégig sikerült tisztán és világosan bemutatnom, s a mű egésze magában hordozza az ebből levonható tanulságokat. A népi hősteremtés módszereit pedig különösen fel kell mutatnunk, mert mai irodalmunk éppen ezen a téren botladozik legtöbbször, s meggyőződésem, hogy a móríci hagyomány e téren is sok segítséget nyújthat — természetesen csak mélyen elsajátítva, s nem közönségesen másolva.

Mint mondtam, fogalmazásomban nem egy helyütt több pontosságra van szükség. Az opponensem által idézett részek is mutatták, hogy e kérdésről általában képek segítségével próbáltam kifejezni a gondolataimat. Azt írtam, hogy „ajtót nyitott“, „eljutott a szocialista realizmus küszöbére“. Azt akartam kifejezni ezzel, hogy aki a küszöbre jutott, az a legközelebb jutott a szobához, amennyire csak kívülről lehetséges, de be a szobába még nem lépett. Valóban úgy gondolom: Móricz Zsigmond a legközelebb jutott ahhoz, hogy a szocialista realizmust befogadhassa, amennyire csak ez a kritikai realizmuson belül lehetséges — de a kritikai realizmusból *ki*, vagy a szocialista realizmusba *be* nem lépett soha.

7. Ha túlnyomórészt nem fogadhattam el KIRÁLY ISTVÁN részleteszrevételeit Móricz népiségének művemben való tükrözésével kapcsolatosan, akkor nem fogadhatom el összefoglaló megállapítását sem. Szerinte „nem értem eléggé Móricz Zsigmond népiségét“, nem látom eléggé, hogy „kevés író van, aki annyira közel élt volna a néphez, annyira belülről ismerte volna a népet, s annyira hitt volna a népben, mint ő.“ Ha ez így volna, ha ez igaz volna, akkor lényegében, alapjában helytelen vonalakon mozogna a munkám, akkor az nem érdemelné meg, hogy kandidátusi dolgozatként elfogadják. Móricczal foglalkozni, s nem érteni, nem látni népközelségét, regényeit elemezni, s nem ismerni fel azt, mennyire belülről ismeri a népet, végigkísérni élete útját, s nem látni olthatatlan hitét a népben — ez nem más, mint szellemi vakság, amely eleve alkalmatlanná tesz bárkit arra, hogy Móriczról bármi érvényeset is leírjon. Ha van munkámnak állandóan vissza-visszatérő vezérlő gondolata, ha van elvi vonala, akkor az éppen Móricz és a nép viszonya, az az eltéphetetlen

kapocs, amely Móriczot a néphez fűzte, s amelynek mind szorosabbá tételén ő maga is állandóan, tudatosan munkálkodott. Ezt mindvégig kiemeltem témám tárgyalása közben, s ennek szenteltem a zárófejezet jelentős részét.

VI

Befejezésül szeretném megköszönni még egyszer opponenseimnek alapos munkájukat és azokat az elismerő szavakat, amelyek kíséretében dolgozatomat kandidátusi fokozatra javasolták. Bíráló megjegyzéseikből sokat tanultam, s remélem sokat fogok még érvényesíteni tudni belőlük munkám végleges szövegén ; azok a megjegyzéseik, amelyekkel nem értek egyet, szintén nagy hasznomra voltak, mert hozzásegítettek saját gondolataim, állásfoglalásom tisztázásához, világosabb kifejtéséhez. Válaszomban talán a nálunk megszokottnál nem egyszer élesebb hangot ütöttem meg. Ezt szándékosan tettem, mert itt most az volt a feladatom, hogy megvédjem munkámat, abban kifejtett nézeteimet. Egyben meg vagyok győződve arról, hogy az elvi problémák világos, éles felvetése, amint azt opponenseim tették, s az ugyanolyan világosságra és elvi élességre való törekvés a magam részéről csak elősegítheti azt, hogy ennek nyomán valóban tisztázó vita induljon.